

تحول دوبیتی در شعر شاعران پارسی گوی

از آغاز شعر فارسی

دکتر حمید زهردی

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

غزال اسمعیلی برزی

۱۳۹۹

تحويل دوييني در شعر شاعران پارسي گوي

از آغاز شعر فارسي

نويسندگان: دكتور حميرا زمردى - غزال اسمعيلي برزى

مدیر فرایند نشر: مهدی خسروی

دبير مجموعه: منصور مام عليپور

ويراستار ادبي: (دپارتمان ادبي شناسنامه - دكتور منصور مام عليپور)

گرافيك و صفحه آرايى: (آتليه شناسنامه - عليرضا زمانى)

فروست: پژوهش هاى ادبي

ناشر: انتشارات شناسنامه

سال و نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹

تيراژ: ۱۰۰۰ نسخه

شابك: ۹۷۸-۶۰۰-۶۴۶۴-۳۰-۷

نشانی ناشر: تهران، خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، مرکز خرید دانشگاه، پلاک ۵

تلفن تماس: ۶۶۹۵۷۳۳۵ - ۶۶۹۵۷۳۵۷

نشانی اینترنتی: www.shpub.ir - www.shenasnamehpub.com

نشانی پست الکترونیک: shenasnamehpub@gmail.com

www.ketab.ir

کلیه حقوق چاپ و نشر این اثر برای نشرشاسنامه محفوظ است. تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه از جمله فتوکپی الکترونیکی، ضبط و ذخیره در سیستم‌های بازیابی و پخش بدون مجوز کتبی و قبلی از ناشر ممنوع است. این اثر تحت حمایت قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» قرار دارد.

و در کمال صفت غایت

www.ketab.ir

طرح بی نظیر

طرح بی نظیر

فهرست

۷	فهرست
۹	مقدمه
۱۷	فصل اول: کلیات
۲۳	فصل دوم: فلهویات
۲۷	فصل سوم: تحقیقی در باب اختلاف آرای علمای
۲۷	ادب در باب وزن دوبیتی
۳۷	فصل چهارم: ترانه
۴۳	فصل پنجم: مهم‌ترین ویژگی‌های ادبی، زبانی،
۴۳	آوایی و فکری در دوبیتی‌ها
۵۳	فصل ششم: باباطاهر همدانی، سرآمد دوبیتی سرایان کهن
۶۳	فصل هفتم: شاعران دوبیتی‌سرای کهن
۸۹	فصل هشتم: چند نکته در باب شاعرانی که در دیوان خود دوبیتی داشتند
۹۳	فصل نهم: شاعران دوبیتی‌سرای کهن بدون دیوان
۱۰۳	فصل دهم: شاعران دوبیتی‌سرای محلی بدون دیوان
۱۳۳	فصل یازدهم: دوبیتی پیوسته
۱۸۳	حاصل سخن
۱۸۷	منابع و مآخذ

www.ketab.ir

طرح و رنگ در صنایع نساجی

مقدمه

از سر اکرام و از بهر خدا
بیش ازین ما را مدار از خود جدا
جو طفلانیم و ما را دایه تو
بر سران مستران آن سایه تو...

مولانا جلال الدین

ترانه یا دوبیتی یکی از کهن‌ترین قالب‌های شعر پارسی است که هنوز پس از گذشت صدها سال از پیدایش آن‌ها، در گوشه و کنار ایران و در روستاهای دور و نزدیک این سرزمین رواج فراوانی دارد. پیشینه‌ی پاره‌ای از این دوبیتی‌ها را می‌توان در دوره‌های پیش از اسلام جست‌وجو کرد. بیهوده نیست که شمس قیس رازی سخنور نامدار سده‌ی هفتم، ترانه‌ها را فہلویات نامیده است. فہلویات جمع فہلوی و صورت تازی شده‌ی پهلوی است. دوبیتی‌ها به غیر از این که حائز مقام اول در بین قالب‌های شعری هستند، برای مخاطبان عام وضع شده و سرشار از مفاهیم فرهنگی، حکمت، تمایلات و اندیشه‌های کهن بشری‌اند که به دلیل سادگی به عنوان پند و اندرز نیز مورد استفاده قرار می‌گیرند. وزن دوبیتی (مفاعیلن، مفاعیلن، فعولن) از روان‌ترین و دلاویزترین وزن‌های شعر فارسی است و به کار بردن آن در ادوار مختلف شعری می‌تواند گویای دیرینگی این وزن در شعر فارسی باشد.

دوبیتی‌ها با گویش‌ها و لهجه‌های خاص در اغلب نقاط ایران متداول اند. در فلهویات، دوبیتی‌ها و ترانه‌های اصیل سادگی، صراحت و لطف طبیعت آشکار است؛ مانند دوبیتی‌های باباطاهر که از مشهورترین دوبیتی‌ها هستند.

دوبیتی را می‌توان آینه‌ی تمام‌نمای احساسات ناب بشری دانست که توجه آن‌ها به مسائل محسوس و ملموس است. مفاهیم و مضامین دوبیتی‌ها طبیعی و قابل درک است. در دوبیتی‌ها از سخنان پیچیده، ناآشنا، غریب و ... خبری نیست. هرچه هست سخن از عشق و احساسات اصیل و آشناست. زبان آن زبانی روشن، هموار و بی‌آلایش است. همچنین کاربرد فراوان واژه‌های اصیل فارسی و پرهیز از کاربرد افراطی لغات عربی و ترکی، در این دوبیتی‌ها بسیار گوش‌نواز است و این ویژگی مهم، سبب شده است که این نوع شعر در میان گونه‌های مختلف شعر فارسی ارزش بسیار زیادی دارد.

دوبیتی‌ها و ترانه‌هایی که سینه به سینه و به صورت شفاهی نقل شده‌اند، گنجینه‌ی گران بها و ارزشمند هرملتی هستند که اصیل‌ترین و زلال‌ترین احساسات بشری را در خود جای داده‌اند و نمایانگر احساسات ساده و بی‌پیرایه‌ای هستند که از دل برآمده و بر دل می‌نشینند و این راز جاودانگی دوبیتی‌هاست. دیرزمانی است که اهل ادب و محققان در اندیشه‌ی گردآوری دوبیتی‌ها و ترانه‌ها بوده‌اند و کوشش‌های مفیدی نیز در این راه صورت گرفته و آثار گران‌بهای از تلاش آن بزرگواران برای ما به یادگار مانده است. چنانکه مرحوم کوهی کرمانی، سال‌ها پیش هفت صد ترانه‌ی روستایی را گردآوری و به چاپ رساند و در آن تلاش کرد دوبیتی‌های محلی را از نقاط مختلف ایران، گردآوری و نقل کند. همچنین عیسی نیکوکار در مجموعه‌ی ترانه‌های نیمروز دوبیتی‌ها، ترانه‌ها و تصنیف‌های محلی سیستانی را گردآوری و به چاپ رساند.

جمع‌آوری دوبیتی از آغاز شعر پارسی تا دوران معاصر و بررسی سیر تحول آن در مجموعه‌ای که تنها به این قالب کهن شعر پارسی بپردازد، بی‌سابقه است. متأسفانه به این قالب اصیل شعر فارسی چنانکه باید توجهی جدی و بایسته نشده است. از این رو بر آن شدیم تا آنجا که منابع و مآخذ در دسترس به ما اجازه می‌داد، به گردآوری و بررسی سیر تحول و همچنین ویژگی‌های سبکی دوبیتی بپردازیم. هرچند که به علت گستردگی و فراوانی دوبیتی‌ها و ترانه‌های سروده شده، از آغاز شعر فارسی تا کنون، برای جمع‌آوری و بررسی همه‌ی جنبه‌های مختلف دوبیتی مجالی نیافتیم و به بررسی و گزینش منتخبی از دوبیتی‌های یافته شده‌ی هریک از شاعران اکتفا کردیم؛ ولی این آغاز راهی است که به تفصیل و با دقت و آزادی

عمل بیشتری ادامه داد تا بتوان چُنْگی کامل برای دوستداران ادبیات عامه، دوبیتی و ترانه فراهم آورد. هدف ما در این پژوهش: ۱. جمع‌آوری و فراهم کردن دوبیتی‌هایی که از روزگاران کهن برای ما به یادگار مانده است و نه تنها به صورت مجموعه‌ای مدوّن و مجزا بررسی نشده‌اند؛ بلکه همواره و به علل مختلف مهجور و ناشناخته مانده و نادیده گرفته شده‌اند؛ ۲. بررسی علل و عوامل توجه یا عدم توجه شاعران و سخنوران ادب به دوبیتی‌ها در ادوار مختلف شعر فارسی است. این موضوع یکی از موضوعات مورد تأمل ما در این پژوهش است که چرا دوبیتی‌ها در اغلب دوره‌های شعری مورد بی‌مهری قرار گرفته‌اند و با وجود این عدم توجه در تمام دوره‌های شعری همچنان در کنار قالب‌های دیگر به حیات خود ادامه داده‌اند؛ ۳. بررسی سیر تحول و ویژگی‌های سبکی هریک از دوبیتی‌های شاعران، از دوران کهن تا به امروز است که در این مجال با اشاره به برجسته‌ترین نکته‌های ادبی، زبانی و آوایی و فکری این هدف را دنبال کردیم.

براین اساس ما در این پژوهش، در مرحله‌ی اول، برای یافتن تعریفی جامع و کامل از دوبیتی، ترانه و فهلوی به بیشتر از ۱۵ فرهنگ مراجعه و به جست‌وجو و یادداشت‌برداری پرداختیم. فرهنگ‌هایی مثل فرهنگ آنندراج، برهان قاطع، غیاث اللغات، لغت‌نامه‌ی دهخدا، فرهنگ معین، فرهنگ ادبیات فارسی، انواع شعر فارسی، دانشنامه‌ی دانش‌گستر و ... که در مرحله‌ی بعدی با جمع‌بندی مطالب گردآوری‌شده به تعدادی از آن‌ها در کتاب ارجاع داده شد. در مرحله‌ی بعد، بررسی دیوان هریک از شعرا را از رودکی که پدر شعر فارسی است آغاز کردیم و هریک از شاعرانی را که در دیوان خود قسمتی را به دوبیتی اختصاص داده بودند، با ذکر خلاصه‌ای از زندگی‌نامه، ذکر سه نمونه از دوبیتی‌های آن‌ها و بررسی آماری تعداد دوبیتی‌های موجود در دیوان هریک، مورد بررسی قرار دادیم و در فصل بعد با مراجعه به تذکره‌های گوناگون و معتبر، چند نمونه از شاعرانی بدون دیوان را یافتیم که در قالب دوبیتی، اشعاری از آن‌ها ثبت شده بود. بعد از بیان خلاصه‌ای از زندگی‌نامه، نمونه‌هایی از دوبیتی‌های هریک را ذکر کردیم. در این میان نام بندار رازی در آتشکده‌ی آذر از لطفعلی بیگ شاملو (ص ۱۰۷۵، بخش سوم) و چند تذکره‌ی دیگر به چشم می‌خورد که اشعار و فهلویاتی از او به جامانده است که چون هیچ‌یک از آن‌ها دوبیتی نبود از ذکر نام و اشعار او خودداری کردیم.

در فصل بعد، به بررسی دوبیتی‌ها و ترانه‌های محلی پرداختیم. برای بررسی آن‌ها به کتاب‌ها و منابعی مراجعه شد که به جمع‌آوری اشعار محلی پرداخته بودند. با بررسی یک‌یک اشعار این کتاب‌ها،

هریک از اشعاری را که سراینده‌ای خاص داشت، از دیگر اشعار تفکیک کردیم و در مورد این شاعران به ذکر خلاصه‌ای از زندگی آن‌ها و اشعار منسوب به این شاعران پرداختیم.

همچنین از اشعار شاعران بدون نام و ناشناخته نیز نمونه‌هایی در انتهای این فصل آورده شد. از میان دوبیتی‌هایی که از اشخاصی خاص یا ناشناخته نقل شده بود، تعدادی دوبیتی مثنوی نیز یافته‌ایم که نمونه‌هایی از آن‌ها در این فصل ذکر شده است. به عنوان نمونه، در این اشعار نام شاعرانی چون حسینا، باقر، مهدی، حیدرو... به چشم می‌خورد که هر کدام در اشعارشان به شرح دلدادگی‌ها و سوز و درد عشق خود پرداخته و نام خود را در این دوبیتی‌ها جاودان کرده‌اند.

بعد از شاعران محلی، در فصل آخر به ذکر شاعران معاصر و دوبیتی‌هایشان پرداختیم و پس از ذکر چند نمونه دوبیتی پیوسته از شاعران بنام معاصر به ذکر دوبیتی‌هایی نیز از شاعران معاصر پرداختیم. پس از پایان هر یک از فصل‌های ذکر شده و با بهره‌گیری از کتاب‌هایی مانند صور خیال در شعر فارسی از محمد رضا شفیعی کدکنی، نظریه‌ی نشانه‌شناسی حروف از حمیرا زمردی، سبک‌شناسی شعر از دکتر سیروس شمیسا و... به سبک‌شناسی نمونه‌هایی از دوبیتی‌ها پرداختیم.

در سبک‌شناسی دوبیتی‌ها، آن‌ها را در سه سطح ادبی، زبانی و آوایی و فکری بررسی کردیم. هر چند به علت ساختار ساده و بدون پیچیدگی این گونه‌اشعار، در بیان ویژگی‌های هر یک به برجسته‌ترین آن‌ها اکتفا شد. گاهی بیت به حدی ساده و بی‌پیرایه بود که از لحاظ ادبی یا زبانی و آوایی نکته‌ی حائز اهمیتی در آن یافت نمی‌شد؛ بنابراین تلاش کردیم در هر شعر، بهترین و مهم‌ترین ویژگی‌ها را در این سه سطح بررسی کنیم.

در سطح ادبی، بعد از ذکر دوبیتی در قسمت سبک‌شناسی و ذیل ویژگی‌های ادبی، به بررسی انواع تشبیه، استعاره، جناس و دیگر ویژگی‌های بدیع و بیان پرداختیم. همان‌گونه که ذکر شد، در اغلب دوبیتی‌ها تشبیهات و استعاره‌های دیرفهم و پیچیده وجود ندارد و سادگی و روستایی بودن زبان این اشعار سبب شده است که در آن‌ها، آرایه‌ها و صنایع بدیعی و بیانی پیچیده و غامضی دیده نشود؛ بلکه هر چه هست آرایه‌هایی ساده است. چنانچه می‌توان گفت آرایه‌های همچون تکرار، واج‌آرایی و انواع جناس و مراعات‌النظیر بیشترین کاربرد را در اشعار داشتند که مربوط به موسیقی درونی شعر هستند و این ویژگی ادبی مشترک دوبیتی است که در تمام دوره‌های سبکی دیده می‌شود؛ اما باید توجه داشت که در ادوار مختلف شعری، دوبیتی دچار تحولاتی نیز شده است. از مهم‌ترین این دوره‌ها می‌توان قرن

هشت تا اواخر دوره‌ی بازگشت ادبی یعنی قرن ۱۲ و ۱۳ را نام برد. در این دوره است که شاعرانی با تحول در وزن دوبیتی، ویژگی‌های سبکی متفاوتی را نیز به این اشعار می‌افزایند. مهم‌ترین این ویژگی‌ها را در سطح ادبی می‌توان به کاربرد تشبیهات، استعارات و کنایات دور از ذهن، پیچیده و عدم به‌کارگیری آرایه‌های ساده و دور از ابهامی همچون تکرار، جناس، واج‌آرایی و... است.

بعد از این دوره، مهم‌ترین تحوّل دوبیتی در دوره‌ی معاصر به وقوع می‌پیوندد. در این دوره است که شاعران با آگاهی و توجّه به نیازهای این دوره به دنبال به دست آوردن آزادی عمل بیشتری در زمینه‌ی قالب‌های شعر فارسی و در نتیجه گسترش آن‌ها بودند؛ حاصل یکی از آن کوشش‌ها روی آوردن به ساختن قالبی به نام دوبیتی پیوسته بود. به دلیل دشواری سرودن دوبیتی و عدم موفقیت شاعر در بیان تمام مضامین مورد نظر او در دو بیت، شاعران به سرودن دوبیتی در چندین بند موزون و مقفی روی آوردند که هر بند از یک دوبیتی تشکیل شده، قیدوبند و محدودیت‌های سرودن دوبیتی تنها در دو بیت و با وزن و ساختار قافیه‌ای مشخص را ندارد. حتی گاهی شاعران در سرودن دوبیتی پیوسته نیز آزادی عمل بیشتری را به کار می‌گیرند و خود را ملزم به رعایت قیدوبند قافیه و وزن در دوبیتی پیوسته نمی‌سازند و این قالب نو را چارپاره می‌نامند. سرایندگان دوبیتی پیوسته و چهارپاره اعتقاد دارند که نقص کوتاهی و تنگ میدان بودن قالب دوبیتی را جبران کرده‌اند. شاعران معاصر برخلاف تحوّل که در زمینه‌ی موسیقی بیرونی این دوبیتی‌ها ایجاد کردند، از لحاظ موسیقی درونی و کاربرد آرایه‌های ادبی تلاش کرده‌اند از سادگی و عدم پیچیدگی دوبیتی‌های کهن پیروی کنند.

در سطح زبانی و آوایی، دوبیتی‌ها را از لحاظ: مهم‌ترین ویژگی‌های واژگان به‌کاررفته در آن‌ها، ویژگی‌های لهجه‌ای هر شاعر، کاربرد افعال به صورت محلی یا کهن، واژه‌های غریب و نامأنوس، انواع حذف فعل و نشانه‌های مفعولی مورد بررسی قرار دادیم. به علت گستردگی این اشعار بعد از ذکر هر دوبیتی، در فصل سبک‌شناسی، به بررسی ویژگی‌های سبکی همان شعر پرداخته شده است. در کنار ویژگی‌های زبانی از لحاظ آوایی نیز اشعار را مورد بررسی قرار داده‌ایم. در این سطح به بررسی چگونگی تغییر و تبدیل واژه‌های محلی پرداختیم و تغییرات هر یک را اعم از ابدال، ادغام، قلب، اشباع، حذف و... بررسی کردیم. در این سطح نیز مهم‌ترین ویژگی مشترک دوبیتی‌ها را کاربرد افعال به صورت محلی، وارد کردن ویژگی لهجه‌ای هر شاعر و به کاربردن واژه‌های محلی و اصیل فارسی در شعر یافتیم. از لحاظ آوایی نیز ابدال و ادغام بیشترین کاربرد را در این اشعار داشتند؛ اما در این سطح نیز دوبیتی در دوره‌هایی دچار تحولاتی

شده است. یکی از مهم ترین این دوره ها که در بخش ادبی نیز ذکر شد، از قرن هشتم آغاز و تا اواخر دوره ی بازگشت ادامه می یابد. در این دوره شاعران با تحولاتی که در وزن دوبیتی به وجود می آورند، تلاش می کنند که واژگان و لغات ساده و روان به کار برده شده در دوبیتی را به واژگانی پیچیده و نامأنوس تبدیل کنند و زبان ساده و قابل فهم آن ها برای عامه ی مردم را به زبان رسمی و درباری نزدیک کنند. به گونه ای که در دوبیتی های این دوره وارد کردن ویژگی های لهجه ای شاعران و کاربرد افعال به صورت محلی به ندرت دیده می شود. روشن است که بسامد ابدال و ادغام و دیگر ویژگی های برجسته ی آوایی در دوبیتی های این دوره کمتر دیده می شود. هر چند در همین دوره برخی از شاعران دوبیتی سرای دارای دیوان نیز هستند که به سادگی و روانی زبان دوبیتی ها که از ویژگی های اصلی آن ها است پایبند مانده اند. در آخر به بررسی ویژگی های فکری هریک از دوبیتی های ذکر شده در فصول مربوط به سبک شناسی پرداختیم. تا ضمن توضیحی در مورد مضمونی که شاعر برای دوبیتی خود برگزیده، دوبیتی ها را در چهار بخش عاشقانه، عارفانه و مذهبی، اجتماعی و انتقادی و تعلیمی مورد پژوهش قرار دهیم. عشق و محبت درون مایه ی اغلب دوبیتی ها و بیشترین مضمون به کار برده شده ی شاعران دوبیتی سرا بود. آنچه در این سطح نیز توجه ما را به خود جلب می کند، تفاوت مضامین فکری و به ویژه مضامین عاشقانه و عارفانه در دوره های مختلف است. مهم ترین دوره ای که این تحول در مضامین دوبیتی رخ می دهد، چنانکه در سطح ادبی و زبانی ذکر شد، از قرن هشتم آغاز می شود. در این دوره است که مضامین پیچیده ی عرفانی و گاهی تعلیمی جایگزین مضامین ساده ی عاشقانه و گاهی حتی عارفانه ی قابل درک برای عامه ی مردم در دوبیتی ها می شود. گاهی مفهوم عشق در دوبیتی های این دوره به گونه ای است که می توان آن را به فراخور حال خواننده تعبیر کرد. عشقی عرفانی به محبوب ازل یا عشق به معشوق زمینی. در این دوره که تا قرن ۱۲ و ۱۳ هجری قمری به طول می انجامد، بیشترین مضامین به کار برده شده در دوبیتی ها مضامین دشوار عرفانی و گاهی تعلیمی است. با وجود این، در این دوره نیز در میان شاعران دارای دیوان یا بدون دیوان هستند، شاعرانی که در دوبیتی های آن ها به ترتیب مضامین ساده ی عاشقانه، تعلیمی، اجتماعی و همچنین مضامین ساده ی روستایی بیشترین کاربرد را دارند. در دوره ی معاصر، شاعران با علم و شناخت مهم ترین نیازها و مسائل اجتماعی این دوره مضامین فکری متفاوتی از دوره های قبل وارد اشعار خود کرده اند. شاعران دوبیتی سرای معاصر چه در شکل سنتی آن و چه در شکل جدید (دوبیتی پیوسته) مضامینی هم سو با نیازهای جامعه ی خود بر می گزینند.

در این دوره مضامین سیاسی و اجتماعی فراوان تری در دوبیتی‌ها دیده می‌شود، از مضامین پیچیده‌ی عرفانی خبری نیست و مضامین عاشقانه‌ای که در این دوبیتی‌ها به کار می‌رود، با دوره‌های قبل تفاوت دارد. شاعران دوبیتی‌سرای معاصر تلاش می‌کنند مضامین عاشقانه را به ویژگی‌های عشق در دوره‌ی جدید نزدیک کنند و آن را برای همه‌ی اقشار قابل درک و ملموس‌تر سازند. به این ویژگی‌های مشترک و همچنین تحولات سبکی دوبیتی در دوره‌های مختلف شعر فارسی در کتاب به تفصیل پرداخته شده است.

در بررسی شاعرانی که در دیوان خود دوبیتی داشتند، ذکر این نکته لازم است که در این فصل جمعاً سیزده شاعر یافته شد که برخی از این شاعران با وجود داشتن بخشی با نام دوبیتی در دیوان خود، دوبیتی‌های خود را بر وزن معمول دوبیتی نسروده‌اند و گاهی تنها به شکل ظاهری دوبیتی اکتفا کرده‌اند که دلایل این تغییر وزن در فصلی مجزا در این کتاب بررسی شده است.

در قسمت شعرای بدون دیوان، چهار شاعر دارای دوبیتی یافته شد که پس از ذکر خلاصه‌ای از زندگی‌نامه و نمونه‌هایی از اشعار آن‌ها، به سبک‌شناسی این اشعار پرداخته‌ایم.

در فصل شعرای محلی، مجموعه‌ای از اشعار محلی را یافتیم که نامشان در شعرهایشان آمده بود. پس از ذکر زندگی‌نامه و نمونه‌ای از دوبیتی‌هایشان، آن‌ها را سبک‌شناسی شد. علاوه بر آن، چند نمونه از اشعار شاعران گمنام نیز به انتهای این فصل افزوده شد.

در فصل شاعران معاصر، چهار نفر از شاعرانی که دارای دوبیتی پیوسته بودند، با نمونه‌ای از اشعارشان مورد بررسی قرار گرفت. همچنین نوزده شاعر معاصر که در دیوانشان در قالب دوبیتی اشعاری سروده بودند، به این فصل اضافه شدند.

الحمد لله اولاً و آخراً

نویسندگان

تهران، اردیبهشت ۱۳۹۹